

УДК 821.162.1

Олена Талько
Житомирський державний університет ім. І. Франка

АКСІОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА ЛИСТОПАДОВОГО ПОВСТАННЯ У «СПОГАДАХ» (1805–1831) ЄВСТАХІЯ ЯНУШКЕВИЧА

У статті зазначені особливості зображення Листопадового повстання 1830–1831 рр. у «Спогадах» (1805–1831) Євстахія Янушкевича — активного учасника повстання, борця за незалежність, культурного діяча й мемуариста. Досліджуються аксіологічні аспекти мемуаристики Є. Янушкевича.

Ключові слова: мемуари, нотатки, спогади, жанристика.

The article investigates the main features of the November Uprising representation in «The Memoirs» (1805–1831) by Yevstahiy Yanushkevych — the active member of uprising, the fighter for independence, the cultural figure and the memoirist. Explores the axiological aspects of memoirists Y. Yanushkevich.

Keywords: memoirs, notes, reminiscence, genristics.

W artykule są zaznaczone właściwości obrazu powstania listopadowego 1830–1831 we Wspomnieniach (1805–1831) Eustachego Januszkiewicza — aktywnego uczestnika powstania, bojownika za niepodległość, działacza kulturalnego i pamiętnikarza. Badają się aspekty aksjologiczne twórczości pamiętnikarskiej Eustachego Januszkiewicza.

Słowa kluczowe: genologia, notatki, pamiętniki, wspomnienia.

Для XIX століття Євстахій Янушкевич є, безумовно, особистістю знаковою. Як відзначає О. Горбачова, він є одним з тих діячів, кому не потрібна особлива презентація. Варто лише відзначити, що він входив до товариства Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Іоахіма Лелевеля, Фредеріка Шопена, Фелікса Вротновського, Миколи Малиновського, Леона Рогальського. В цій еліті духовності польського, білоруського та українського народів активний учасник повстання 1830–1831 років мемуарист Є. Янушкевич займає одне з чільних місць [6, с. 5].

Літературний спадок Є. Янушкевича за своїми провідними стилістико-жанровими модифікаціями, майстерним поліфонічним зображенням історичних подій, яких не обминув автор, поставили його на високий рівень у створенні спогадів про Листопадове повстання 1830–1831 рр.

Домінантними ознаками мемуаристики автора є глибоке осмислення соціальних вибухів цього періоду та життєвого шляху конкретної постаті, з використанням документів та порівнянням авторської емпірики із внутрішнім світом згадуваних учасників подій, соціально-психологічною природою їх історичного шляху, з мотивацією рішень і дій.

Мемуарам Є. Янушкевича властива історична достовірність та системна пунктуальність.

Зауважимо, що професор В. О. Єршов розглядає функціонування правдивості як літературно-естетичної категорії в мемуаристиці. Учений визначає її як умов-

ну правдивість мемуаристичного тексту або правдоподібність [2, с. 335]. Як зазначає П. П. Хропко, «суть романтичного історизму полягає в тому, щоб на певному достовірному матеріалі не стільки моделювати конкретні події минулого, скільки виражати авторські ідеї, зорієнтовані на сучасність» [5, с. 500].

«Спогади» дають можливість проаналізувати конкретні історичні факти через світоглядну призму автора, який був безпосереднім учасником цих подій. Кожна зафіксована думка, уривок фрази, одне окреме слово мемуариста допомагають зрозуміти процес його мислення, його аксіологічні орієнтири, що спонукають до активної життєвої позиції і пізніше виплескуються у психологічну картину спогадів.

Історична минувшина складається з конкретної послідовності та сукупності фактичних подій, які можуть трактуватися по-різному, в залежності від національних, політичних, станових, етичних, релігійних та інших світоглядних засад того, хто її трактує.

Нащадок шляхетного роду ріс у патріотично налаштованому оточенні, яке відверто і навзаєм зневажало російську владу. Враження його дитинства особливо цінні спогадами про війну 1812 року. Вони свідчать про те, що частина польської шляхти мала надію на Наполеона як визволителя від російського ярма.

«Перед тим, як ми залишили Усова, — згадує Є. Янушкевич, — приїхав уранці товариш мого батька Онуфрій Йодка з Пухова. Кинувся до батька в обійми і показав “Литовський вісник”, у якому повідомлялось про переправу французьких військ через Німан; клявся, що москаль ніколи не вернеться, а ми будемо, як і раніше, поляками.

Яка скрізь настала радість, упевненість у перемозі Наполеона! Скрізь співали патріотичних пісень, більше всього — краков’яків» [6, с. 116–117]. І, як то часто буває, пісні були не зовсім милозвучними для москальського вуха, наприклад:

«Світиться Варшава, світиться і Краків.

Не для вас, собак москалів — тільки для поляків» [6, с. 117].

Так віддалені часом дитячі спогади передають настрої та емоції дорослої людини зі сформованими поглядами.

Відтворення всезагальних емоцій у споминах мемуариста — очевидне і закономірне. Воно було співзвучне епосі, коли формувался новий тип свідомості й ідеології, що охопив різні терени людської діяльності. В Польщі й Україні національна свідомість проявлялась в обґрунтуванні історичної самобутності народу, його духу, культурних традицій, мови і літератури.

Прочитані у сьйві сьогоденних подій «Спогади» (1805–1831) набувають ще більшого соціально-історичного та літературного значення. Відкриваються нові сторінки життя Є. Янушкевича, з’являються нові імена східно-слов’янських письменників та поетів.

Формування світоглядних орієнтирів, що згодом вирішально позначилось на історичних мемуарах, продовжилось в роки навчання Є. Янушкевича у Віленському університеті, який залишився незабутнім для нього багатством знань ви-

кладачів, що їх він закарбував у мемуарах. І особливо талановитим І. Лелевелем, чийм літературним портретом він увінчав свою працю. Цей польський історик та громадський діяч, один з ідеологів Лютневого повстання, відіграв особливу роль у становленні мемуариста.

Літературний портрет є найскладнішою і досить поширеною жанровою формою мемуарів. Проте мемуарист тут скромно обійшовся такими художніми засобами, що були традиційними у його творчій майстерні, як лаконізм, влучність та зведена до мінімуму кількість персонажів. Автор перш за все звертає увагу на моральні якості педагога, його активну життєву позицію і тим самим опосередковано дає зрозуміти, що для нього самого є важливим, ціннісним, пріоритетним.

Чому освічений шляхтич, який не мріяв про військову кар'єру, замість шляху науковця-історика, письменника, перекладача усе-таки обирає сповнений небезпек шлях військовика, повстанця, героїчний шлях воїна-захисника? Очевидно, не лише комплекс морально-етичних норм і проторених кимось стежок направляють на життєвий шлях неординарну особистість, а поклик матері-землі, голос батьківщини, зрештою — стогін замордованих у різні часи східних слов'ян.

Отож, цілком закономірно, що кожен, хто гортає сторінки життя польського мемуариста Є. Янушкевича, готовий відкрити в ньому не стільки військового, скільки ученого-історика — за прикладом незабутнього наставника І. Лелевеля.

Особливістю стилістики зображення Листопадового повстання є документальна точність, хронологічна, скрупульозна послідовність автора у викладенні подій, його увага до найменших деталей, спроба осмислення і пояснення історичних фактів — усе те, що є характерним для плину історії.

Найкращі риси особистості — рішучість, мужність, самовідданість великій справі — проявляються замолоду. Як тільки повстання 1831 р. почалося на білорусько-литовських землях, автор мемуарів зразу виїхав з Вільна в якості емісара — для передачі доручень Віленського центрального повстанського уряду. І першим місцем, куди він прибув, були Ошмяни.

Емісару, з яким зустрілися ошмянці, дали таку характеристику: «Янушкевич говорив коротко, проте його холодні слова, сказані спокійно, були настільки переконливими, що тим, хто стежив за його думками, приносили радість, а особам, слабшим духом і переконаннями — страх» [6, с. 37].

Згодом Є. Янушкевич як емісар поїхав далі — на Полісся і Волинь. На цей час він був наділений повноваженнями представника Національного уряду і повідомляв у повстанський центр про події, що відбувалися на землях повстанців.

І куди б його не посилав Головний Комітет литовського повстання, Є. Янушкевич виконував завдання з глибокими знаннями кваліфікованого військовика. Він міг би бути і штабістом високого рангу, і стратегом, і тактиком; міг підготувати і аналітичний план, і бойову операцію будь-якого типу. Це чітко проявляється в його реляції, поданій Національному уряду від 16 липня 1831 року, та в інших епізодах мемуарів, де йдеться про події повстання.

Звертаємо особливу увагу на характер Є. Янушкевича з тим, щоб не лише підкреслити літературно-історичну значимість його мемуарів, а й зрозуміти аксіологічні аспекти його бачення подій Листопадового повстання 1830–1831 рр. Для ав-

тора ці події синтезували його індивідуальні цінності життя та особистого щастя; національні аксіологічні пріоритети, такі як незалежність, патріотизм, гідність, соціальний спокій та вселюдські цінності свободи, істини і правди.

Коли повстанцями було прийнято рішення про відхід у Варшаву, генерал С. Рожицький разом з поручиком Є. Янушкевичем направився для проведення партизанської боротьби в тилу російської армії генералів І. Паскевича та Ф. Ридзігера, які діяли на території любельського воєводства.

Під час передислокації на нове місце Є. Янушкевич був поранений у ногу, проте залишився, як мовиться, у строю, навіть захопив у полон чотирьох вояків противника. За цей свій поступок він був нагороджений бойовою відзнакою [6, с. 40]. Очевидно, автор не прагне створити батальну панораму війни, щоб умістити себе в її епіцентрі як історичну особистість, а залишає себе вояком, яких у повстанні сотні тисяч.

Складаючи реляцію Національному уряду від 18 липня 1831 р., Є. Янушкевич не втратив і зерна честі, захищаючи повстанців. Він повідомляє, що Головний комітет литовського повстання у Вільному, отримавши звістку про наступ генерала Ю. Дверніцького на Волинь, вважає необхідним вислати до нього емісара, який би повідомив про стан справ у Литві та допоміг встановити з ним постійний зв'язок. Коли до Є. Янушкевича дійшло те розпорядження, то він уже знаходився на Волині, в містечку Володимирці. Це відбулося 4 травня, якраз уже на момент виступу генерала Ю. Дверніцького в Галичину. Повстання на Поліссі волинському було придушене. З отриманням звістки про початок виступу в Поділлі і в Україні Є. Янушкевич повинен був відправитись у ті місця. Збіг несприятливих подій не дав здійснитись його сподіванням. І коли виконання доручення стало неможливим, то емісар вирішив використати час, щоб про сучасне становище Поділля, частину України і Волині представити Національному уряду реляцію як від реального свідка подій.

Гуманізм автора залишиється домінантою його стилю, яка допомагає зрозуміти аксіологічну парадигму його бачення повстання, неможливість примирення чи компромісу з ворогом. Так, мемуарист констатує факти звірств, які чинили вислані загони козаків на чолі з генералом Г. Гельвігом. Козаки, то хапали мешканців, які сиділи у своїх домівках, то всюди дебоширили, ображаючи самим негідним чином мешканців. Однак така поведінка розбишак, на погляд вищої влади, ще здавалася занадто людською. Генерал Г. Гельвіг, викликаний у Житомир, переконував своїх начальників не звинувачувати його даремно.

Не лише Луцький, Ковельський, Владимирський, Ровенський повіти були по-варварськи зруйновані. Ці трагедії перенесла й решта провінцій. Тюрми заповнилися тисячами людей. Маєтки і села були спустошені. «Слідчі комітети в Житомирі, Радзівілові й Тульчині під керівництвом генерал-губернатора В. Левашова заповзялись допитувати в'язнів. Між тим, витонченому варварству так і не вдалося здолати національний дух повстанців. Помста за кривду, нанесену братам, бажання визволити їх з ярма неволі знову запалили в серцях мешканців Радомишльського й Овруцького повітів, вільного колись народу» [6, с. 104–105].

Стильове багатство мемуариста відзначається історичним оптимізмом. Так, з великою симпатією і захопленням ставиться Є. Янушкевич до мужніх мешканців Волині й Поділля і наголошує на перевазі моральної сили братів-борців у країні, розміщеній серед боліт і рік, яка забезпечувала їм можливість утриматися до певного часу, поки не організується знов повстання, яке нанесе ворогові нищівний удар.

Разом з тим, автор наводить численні приклади, які свідчать про безпосередню участь у повстанні українців. У його висвітленні подій повстання без перебільшення можна вважати польсько-українським.

Мемуарист також згадує, що, боячись нового повстання, цар Микола I надав селянам право видавати своїх панів, запідозрених у підготовці повстань, і видавати навіть тих, хто їздить з одного маєтку в інший без офіційного дозволу. Однак цей крок не приніс ніякої користі. Коли селянин і довідувався про лицемірну притворність царської влади, то з боку цього ж уряду селянин відчував більший утиск. Крім безупинного рекрутства на селян звалювалися й нові здирства.

Як обліковець військових подій, Є. Янушкевич послуговується точною мовою статистики, чітким обліком наявних збройних засобів та вояків. Наприклад, він зазначає, що російський генерал Л. Рот, корпус якого нараховував до 6 000 тисяч, зібраних переважно з кінноти, квартирується у Кам'янці-Подільському. У Ямпольському повіті, в містечку Красне перебуває 780 піхотинців, від 75 до 90 старих солдатів і стільки ж зброї; останні з рекрутів мають тільки піки. У Вінниці стоять 2 ескадрони Бузьких уланів. У Житомирі — батальйон піхоти з восьмої дивізії і 4 гармати; другий батальйон і 8 гармат знаходяться в кілометрі від Житомира; за 2 версти від міста, на горі, яка називається Соколовою, закладені 2 міни.

Після повстання 1830–1831 років Є. Янушкевич був змушений емігрувати. Він створив у Парижі власну типографію та книжковий магазин. Це був один з перших інститутів такого типу, заснований за кордоном під час так званої «великої еміграції». Згодом мемуарист стає видавцем рукописів А. Міцкевича, Ю. Словацького, З. Красінського, М. Мохнацького. Водночас Є. Янушкевич співпрацює з редакціями еміграційної періодики. Ці дослідження здобуті творчістю польських істориків Л. Гадона, А. Борщевської, А. Класовського, історика польської літератури С. Троянович та ін.

Основні узагальнення авторських мемуарів та його погляди на аксіологічні аспекти Листопадового повстання 1830–1831 рр. дають можливість зробити наступні висновки:

– здобувши університетську освіту та юридичну практику перших років трудової діяльності, Є. Янушкевич був по суті і правознавцем-істориком. Усе це позначилось на науковій об'єктивності висвітлення та узагальнення зображуваних ним подій;

– послуговуючись мовою пунктуального обліку, автор детально фіксує військові події, старанно перераховує військові одиниці, наявні збройні засоби та вояків;

– заслужений авторитет автора, здобутий героїчною боротьбою та за роки еміграції, дає підстави зважати на чергові свідчення антигуманної політики уря-

ду імперської Росії по відношенню до польського та українського народів, яка й спонукала до Листопадового повстання 1830–1831 рр. За справедливу боротьбу польського та українського народів за вільність і незалежність — спустошені маєтки і села, слідчі комітети в Житомирі, Радивиліві і Тульчині, катівні для допитів в'язнів, кривава різня мешканців приборканих повітів російськими військами, разом з тим — розгул у панських маєтках;

– високі морально-етичні якості представника духовної еліти сфокусовують уміння бути лаконічним і разом з тим переконливим, психологічно точним, в зображенні не тільки подій, але й галереї портретів (чи ескізів до портретів, окремих скупих зауважень) своїх сучасників — людей визначних та пересічних, вельможних та простолюдинів, мужніх героїв та хижих нелюдів.

– Є. Янушкевич належить до того неоціненого типу талановитих людей, які ніколи не шукають, що можна взяти для себе від земного життя, а тільки те, чим життя можна збагатити.

Слов'янська мемуаристика є невичерпним джерелом, яке дає наступним поколінням читачів і дослідників уявлення про епоху, зокрема, про національно-культурну атмосферу та політичну ситуацію ХІХ ст.

Польське повстання 1830–1831 рр. з гаслом відновлення Речі Посполитої знаходить серйозний відгук на Волині, де ще тривалий час продовжували існувати польські повстанські загони. Через польське коло в Україні в той час розповсюджувались передові ідеї. Досить сказати, що у Вільні, в колі польської освіченої громади, проходило й духовне становлення молодого Т. Шевченка. Осереддя цієї громади становили патріотично налаштовані письменники та поети Адам Міцкевич, Зигмунд Красінський, Маврицій Гославський, Юліуш Словацький; повстанці Себастьян Гідлінський, Роман Сохтик, Кароль Рожицький; автори мемуарів Євстахій Янушкевич, Ігнацій Клюковський та інші.

Сотні імен. Сотні героїв-повстанців. Складається враження, що історія повторюється. Польща і Україна — під тим самим гаслом: «За вашу і нашу свободу!»

ЛІТЕРАТУРА

1. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставрояні, Л. Шкляр. — К. : Генеза, 1995. — 608 с.
2. Єршов В. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму / В. О. Єршов. — Житомир : Полісся, 2010. — 454 с.
3. Єршов В. Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуари стичності / В. Єршов. — Житомир : Полісся, 2008. — 624 с.
4. Паховський Т. Іван Франко про «українську школу» в польській літературі / Т. Паховський // Слов'янське літературне єднання. — Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1958. — 151 с.
5. Історія української літератури. Перші десятиріччя ХІХ століття / За ред. П. Хропка. — К. : Либідь, 1992. — 512 с.
6. Янушкевич Я. Успаміны (1805–1831) / Яўстафій Янушкевич; уклад., пер. з пол. мовы, уступ. арт., камент., паказ. В. Гарбачовай. — Мінск : Лімарыус, 2011. — 256 с.